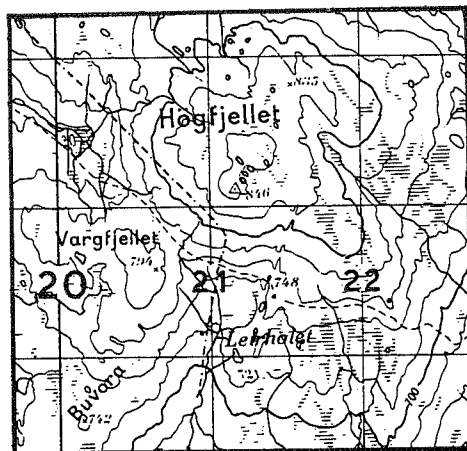

Kvernsteinsbrytinga i Selbu-fjellene

Av ELLING ALSVIK

Studerer vi kartet vil vi se at rett opp for Leirhollet er det tegnet inn et underlig hakk i kotelinjene opp mot Høgfjellet. Ikke er det noen bekk inntegnet, og noen annen forklaring fremgår heller ikke av kartet. Men kommer vi dit inn vil vi se at det er et av de mektigste minner etter virksomhet her i fjellet i

eldre tid, kvernsteinsbrytingen.

Her er det hakket ut ei grøft, over en halv kilometer lang, 20-25 meter bred på det meste, og kanskje inntil 30 meter dyp. Dette arbeidet ble gjort ved noe minering med krutt, men ellers med håndmakt. Og det ble gjort om vinteren. Det er et utrolig slit som er lagt ned her.

Likevel var det ikke her det begynte. Kvernfjelldriften bygger på forekomsten av glimmerskifer med isprengte krystaller, som finnes i en smal sone fra Skarvan til Bukkhammeren, omtrent 4 mil. Og langs det meste av denne strekningen finnes det brudd. Men hovedområdene var i Høgfjellet og ved Store Kvernfjellvatn. Og tradisjonene i bygda sier at det var ved vatnet de første steinene ble hogd. Dette stemmer med det vi ellers kan se i dag.

Da Trondheim E-verk begynte å arbeide med utbyggingsplaner her, ble Arkeologisk Avdeling ved Universitetsmuseet engasjert til undersøkelser, og de igjen tok initiativet til et samarbeid med

Kvittyt-bruddet, sørøst for Store Kvernfjellvatn. Dette er det største enkeltbruddet i Kvernfjellet, og steinen hrfra var regnet for å være den beste som fantes i fjellet. (ELLING ALSVIK)

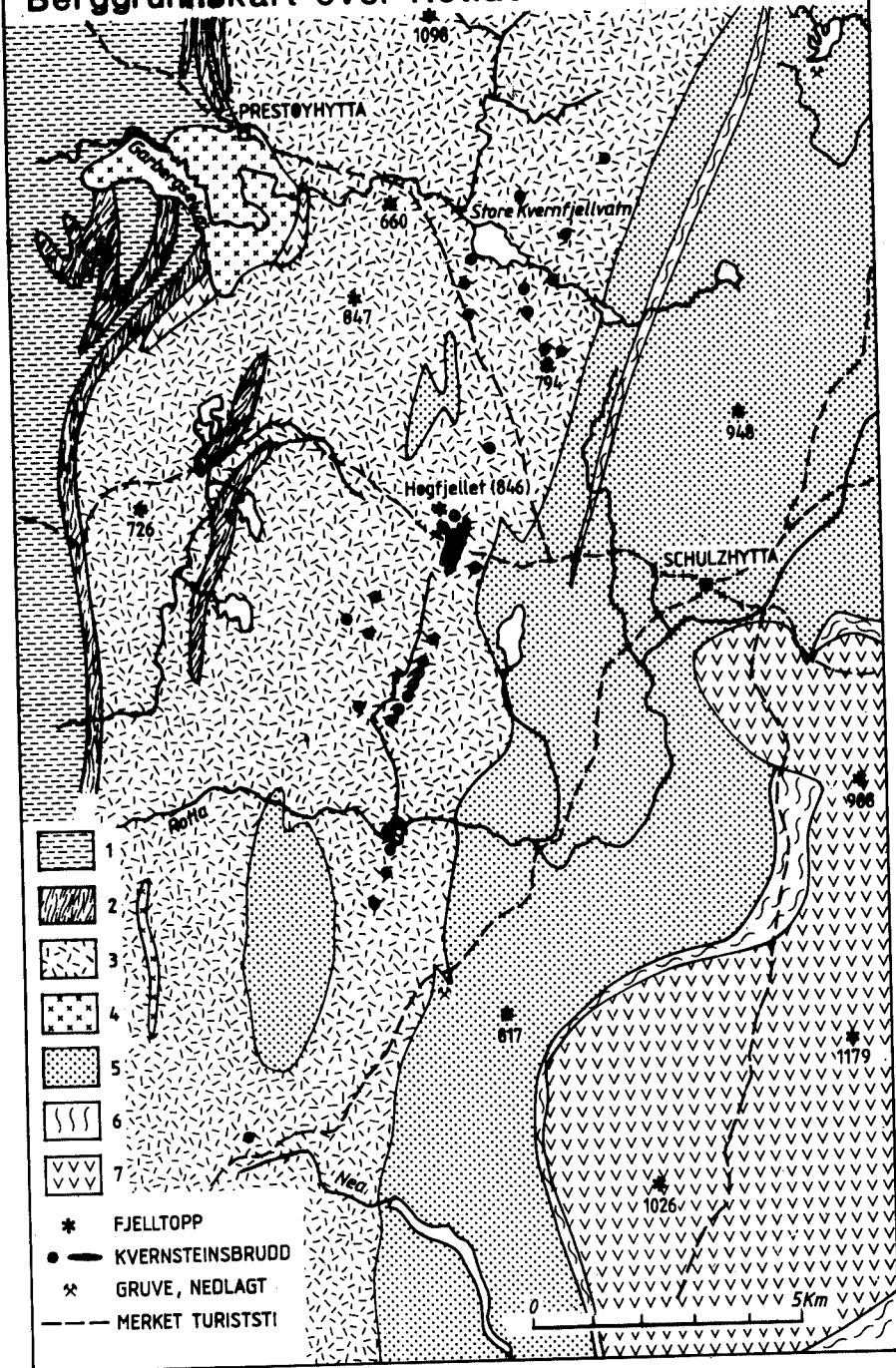
Trøndelag Folkemuseum på Sverresborg.

Rundt Kvernfjellvatnet er det store mengder kvernsteinsbrudd, fra Kvittyt-bruddet, det største av dem alle, til små hull hvor det knapt er tatt ut mer enn et steinpar eller to. Og en hel del av disse småbruddene ligger i planlagt neddemningsone.

Men undersøkelsene konsentrerte seg i første rekke om tre grupper med hustuffer som ligger rundt vannet. En gruppe på 46 tufter ligger rundt utløpet av Rensbekken. Litt nedenfor Lappen-bruddene ligger det 37 tufter, og i Kogdalen finnes 19 tufter. Alle ble kartlagt og oppmålt, og siden ble 7 av dem gravd ut, fordelt på de tre områdene. Tatt i betraktning at det er 100 i alt, må vi nøye oss med å kalle det prøvegravinger.

Gravingene ga interessante resultater og svar på en del spørsmål. Men samtidig reiste det seg en rekke andre spørsmål. Vi har fortsatt å arbeide med denne historien siden, så langt tid og anledning rekker, men mye er like gåtefullt fremdeles.

Berggrunnskart over Rotlaområdet

Alderen på tuftene er viktig. Vi kunne ikke påvise noen som gikk tilbake til middelalderen (før 1537), og dette betyr at de ikke er automatisk fredet etter Lov om kulturminner. Når var det en del tufter som ikke lot seg datere, men der hvor det var mulig fikk vi resultater som viser 1600- og 1700-tallet.

Tuftene er av flere slag. Mange er gravd inn i en skrå bakke, ofte flere i rekke ved siden av hverandre, med vegger av jord eller stein. Noen ligger mer oppå bakken, med steinvegger med jord til tetting. Tretak har de nok hatt alle sammen. Det er mulig å dele tuftene i flere grupper etter konstruksjonen. Det er klart at typene har forskjellige alder, og vi har noen nye tufter som er svært nær beslektet med de kvern fjellstuene som vi bl.a. kjenner fra Høgfjellet.

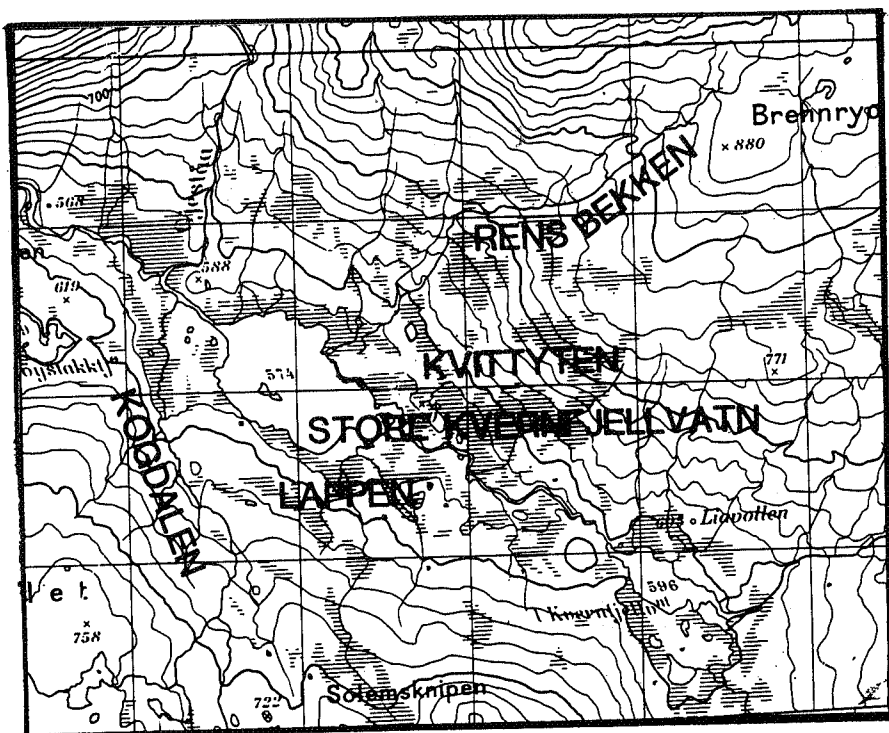
Kvern fjellstuene har to rom, det ene er bygd av stein, og her er smia, mens det andre rommet var tømret og var bolig for 10-15 mann. I Høgfjellet står det ei rekonstruert kvern fjellstue, og det finnes ruiner etter flere. Her finner vi også tufter etter en litt eldre utgave, hus som sto på tvers av bakken og som hadde åre istedet for ovn, men ellers var av samme slag.

Men så er det viktig å merke seg at andre og eldre tufter finnes det ikke i Høgfjellet, og så vidt man vet heller ikke i andre kvern fjellområder.

De gamle tuftene er altså helt spesielle for Kvern fjellvatnet. Og det er også det eneste stedet i Norge hvor vi kjenner slike tuftegrupper knyttet til yrkesvirksomhet. Så vidt vi vet finnes det ikke slike andre

På motsænde side:

Kartet viser hovedbergartene i området omkring elva Rotla i Selbu. Fargekode: 1 Hornblende-glimmerskifer, 2 Grafitt-kvartsskifer, 3 Glimmerskifer, 4 Kvartsdioritt (Trondhemitt), 5 Metadoleritt og amfibolitt, 6 Fyllitt og 7 Gabbro. Kvernsteinbruddene (etter P.O. Rolseth/J.G. Haarstad 1947) ligger i bergarten glimmerskifer. Den består av de harde mineralene granat og staurolitt samt glimmer som er betydelig bløtere og slites lett. Granat og staurolitt er lett gjenkjennelig ved at de vanligvis framtrer som rødbrune vorter på steinoverflaten. Innholdet av granat er typisk for bergarter som har vært utsatt for sterk omvandling slik at den opprinnelige bergarten ikke er gjenkjennelig. Berggrunnskartet er redigert etter manuskart fra H.J. Kisch (1962), E.S. Hansen og L.H. Kristensen (1970), N.Ø. Olesen (1972) og F.C. Wolff (1977). (Kart: Roar Nålund)

Kartet viser området ved Store Kvern fjellvatn hvor det har vært drevet Kvernsteinbrudd, og navnene refererer seg til artikkelteksten for å forklare hvor brudd og tufter ligger.

steder i Skandinavia heller. Så her er det noe helt enestående som står på spill. En regulering av vannet vil ødelegge det eneste kjente som finnes av rester etter boliger fra den eldste tiden selbyggene drev i kvern fjellet, det eneste kjente av slike «arbeiderlandsbyer», som det har vært kalt.

I tillegg til at de er monumenter over selbyggenes slit, gjemmer også tuftene noen av svarene på spørsmål omkring kvernsteinsbrytningens historie.

Da undersøkelsene begynte var tuftene ukjente for de fleste. De var nevnt i Paul Birchs beretning om kvern fjelldriften, fra 1920-årene. Han skriver om «tydelige merker etter små arbeiderbyer, hvor boligene eller koiene har ligget i rad og rekke og hvor de er gravet inn i jorden og omgitt av en simpel gråstensmur.» Forhistoriske arbeiderbyer kaller han dem. P. O. Rolseth gjentok

Tuft nr. 27 og 28 nedenfor Lappen, på sørsiden av Store Kvern fjellvatn. En god del tufter ser ut som disse, gravd inn i en tørrbakke, noen med steinvegger, og ofte flere ved siden av hverandre. Disse to tuftene er undersøkt, og skriver seg fra 1600- eller helst 1700-tallet. Det hadde bodd folk iallfall i den ene.

(ELLING ALSVIK)

denne beskrivelsen da han skrev om kvern fjellet i 1940-årene. Men det høres ut til at folk ellers visste lite om dem.

Etter dette var det svært overraskende da det viste seg at tuftene ikke var så gamle. De må ha blitt så å si glemt i løpet av et par hundre år. Dette er helt uvanlig når det dreier seg om en så viktig virksomhet i bygda.

Av de 7 tuftene som ble undersøkt var det slett ikke alle som viste spor etter at noen hadde bodd i dem, og det var heller ikke spor etter annen aktivitet. Dette er også forunderlig. Det var ikke mange slags hus de trengte i kvern fjellet, ikke lagerhus, hverken for mat eller redskap, ikke stall, for hesten var ikke i fjellet mer enn et par ganger om året, ikke hus for arbeid med steinen, det foregikk under et lé ved bruddet. Bare bolig, og helst ei smie for stell av redskapen. Og begge disse husene trengte ild, som nødvendigvis vil sette spor etter seg. Så hva de funnløse husene har vært brukt til er et mysterium som ennå ikke er løst. Men så er det da heller ikke så mange tufter som er undersøkte.

Små er de også, de gamle tuftene. Som boliger ville de neppe kunnet romme mer enn 2-3 mann, mens de seneste kvernfjellstuene hadde plass til 10-15 mann. Vi vet ikke hva grunnen er til en så stor forandring. Kanskje kan det ha sammenheng med forskjellige måter å organisere arbeidet på, eller forskjellige prinsipper for fordeling av rettigheter, eller det kan være andre sammenhenger som vi ennå ikke kan se.

For å finne svar på spørsmålene er det nødvendig å skaffe mer kunnskap om kvernsteinsbrytingen i sin alminnelighet. Det meste av det som er kjent hittil skriver seg fra 1800-tallet, slik som først og fremst Paul Birch har beskrevet det og andre har fortalt om, slik de husket eller hadde hørt. De eldre tidene kjenner vi bare fra tilfeldige opplysninger eller kortfattede beskrivelser. Så her trengs mer kunnskap, hentet både fra arkivkilder og fra det som kan finnes i fjellet.

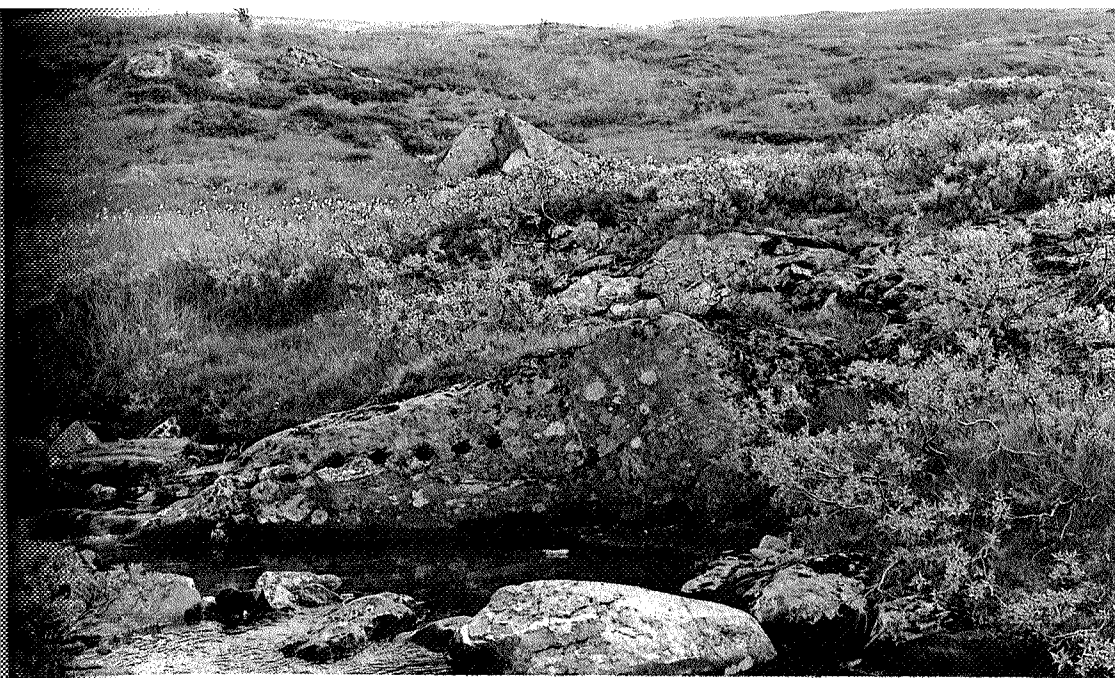
Det er stort sett ikke det minste vanskelig å finne steinbruddene i fjellet. Etter ca. 1700 begynte de å sprengre med krutt, og hullene etter mineborene er helt karakteristiske å kjenne igjen. Men sporene etter eldre bryting er slett ikke så enkle å oppfatte. Foreløpig har vi registrert og beskrevet to forskjellige fenomener.

For det første har vi funnet spor etter utkiling av blokker fra berget. Det skal også finnes utkilingshuller hvor trekilene fremdeles sitter i hullene. De ovale kilingshullene er enkle å kjenne når en først finner dem. Vanskeligere er det å se sporene når utbrytingen er fullført. Utkilingsspor har vi funnet flere steder langs Rensbekken, delvis i tilknytning til tuftene nede ved vannet.

For det andre: et par kilometer oppe i Rensbekken ligger to heller av kvernberg, hvor noen har begynt å hugge to runde kvernsteiner av hver helle. Men arbeidet ble ikke fullført, og vi vet ikke hvorfor.

Foreløpig er dette alt som er registrert av slikt. Derfor vet vi ikke sikkert om disse sporene er typiske. I de fleste bruddene er nok sporene etter den eldste virksomheten forlenget hugget vekk eller dekket over ved senere arbeider. Men her og der er det sikkert mer å finne. Videre registrering og vurdering vil kunne fortelle oss en hel del om den eldste teknologien i kvernfjellet. Slik det er i dag er det først og fremst de siste tidene vi har mer detaljert kunnskap om.

Det viser seg altså at både når det gjelder samarbeid og organisering, bolig og arbeidsteknikk vet vi egentlig lite om de eldste

Disse hullene er hugget for å slå inn trekiler, slik at toppen av knausen kunne brytes av. Denne teknikken ble brukt før kruttet kom i bruk ca. 1700. Knausen ligger i Rensbekken, opp mot Brennrya. (ELLING ALSVIK)

tidene. Skal vi få vite mer, må vi undersøke både tufter og steinbrudd og arkivkilder. Og der er tuftegruppene ved Store Kvernfjellvatn helt unike. Så gamle og så enkle tufter finnes ikke andre steder i kvernfjellet. Heller ikke andre steder i landet er slik «arbeiderbyer» å finne. Det er de eldste minnesmerkene etter selbyggenes kvernfjell-drift som står i fare for å demmes ned. Det må være viktig også for andre enn selbyggenes – for Selbustein var i sin tid å finne i nesten hvert eneste kvernhus i hele landet. Kvernstein og Selbuvotter har plassert bygdenavnet på Norgeskartet.

ELLING ALSVIK, førstekonservator, født 1941. Han har magistergraden i etnologi fra Universitetet i Oslo 1970. Vitenskapelig assistent ved Glomdalsmuseet, Elverum 1968-70. Museumsbestyrer ved Trøndelag Folkemuseum, Sverresborg, Trondheim, fra 1971. Ansvarlig for den etnologiske delen av Kvernfjellundersøkelsen 1977. Medforfatter av undersøkelsesrapporten. Han har forøvrig skrevet en rekke artikler om emner innen byggeskikk, jordbruk, håndverk/folkekunst m.m.

